Проблеми історії України новітнього часу

В. І. МАРОЧКО (Київ)

"ТОРГСИН": ЗОЛОТА ЦІНА ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН У РОКИ ГОЛОДУ (1932—1933)

Діяльність системи торгзіну залишається абсолютно невисвітленою в історичній літературі, хоча сама проблема має безпосереднє відношення до голодного лихоліття в Україні. В 30-х рр., зневірившись у функціонуванні торгзінівської системи, люди висловили своє тлумачення абревіатури "торгсин": "Товарищи, Россия гибнет. Сталин истребляет народ". Гинула передусім Україна, особливо її хліборобське населення.

У роки голодомору торгзіни виявилися єдиною системою державної торгівлі, в магазинах якої, починаючи з другої половини 1931 р., населення мало змогу придбати вилучений у нього хліб за так зване "побутове" золото. Торгзінівська мережа магазинів і пунктів закупівлі золота, срібла й діамантів стала для радянських людей єдиною надією на порятунок від голодної смерті.

Всесоюзна контора "Торгзін" виникла влітку 1930 р. при Наркоматі зовнішньої торгівлі з метою спецобслуговування іноземних туристів [1], яку в січні 1931 р. реорганізували в окреме об'єднання, а в Україні воно мало філіали, зокрема в Одесі, Києві, Харкові. В серпні 1931 р. розпочала свою роботу харківська контора торгзіну. Загалом усі філіали тоді обслуговували переважно іноземців [2]. Протягом 1931 р. в УСРР перебував постійний уповноважений московської контори, відтак сталої організаційної системи управління торгзіном в УСРР тоді не існувало. Уповноважений правління Всесоюзного об'єднання торгзіну в Україні одночасно керував і харківською конторою, а вся система перебувала під наглядом Наркомату зовнішньої торгівлі. Спочатку становлення організаційної структури торгзіну в Україні (всеукраїнська та харківська контори) фактично не вирізнялися керівними повноваженнями, відтак мали спільне помешкання і діловодство. Двовладдя спостерігалося до квітня 1932 р., а після утворення областей залишили облконтори, ліквідувавши всеукраїнську контору. Її функції виконувало московське представництво на чолі з відповідним уповноваженим. На початку січня 1932 р. магазини торгзіну діяли в Маріуполі, Херсоні, Миколаєві, Вінниці, Шепетівці, Бердичеві, Житомирі та Бердянську, тобто в адміністративних і комунікаційно-транспортних пунктах, а в травні їх уже налічувалося 26, восени 1932 р. — 50 магазинів у 36 містах України [3]. Так, 30 січня 1932 р. розпочало свою діяльність Дніпропетровське відділення, яке 1 квітня реорганізували в облконтору з мережею магазинів в дев'яти районах [4]. У квітні розпочала діяльність і харківська облконтора торгзіну.

29 червня 1932 р. Українська економічна нарада (УЕН) прийняла постанову "Про утворення Всеукраїнської контори торгзіну", якою започаткувала в системі уповноваженого Наркомзовнішторгу при РНК УСРР українську систему торгзіну, що була філіалом всесоюзного об'єднання. Протягом декади Укрнаркомзовнішторг мав розробити й ухвалити положення про всеукраїнську контору [5]. Завданням системи торгзіну було обслуговування іноземних представництв, туристів, пароходів та громадян, які прибували до СРСР. В актах обстеження торгзінівської системи експертами НК РСІ знаходимо таке політико-економічне обгрунтування не-

обхідності її роботи: "В період реконструкції нашого народного господарства, коли ми ще вимушені будемо завозити з-за кордону різне обладнання, мобілізація внутрі країни ефективної валюти відіграє колосальну ролю, одночасно з цим, вилучення побутового золота, яке після революції втратило своє побутове значення і як предмету прикрас (обручки, сережки, браслети, хрести і т. д.) в руках утримувачів — вони не мають споживчої вартості, проте золото свою цінність зберегло, тому його необхідно зібрати за допомогою системи "торгзіну" і направити на службу інтересам пролетарської держави" [6].

В доповідній записці управляючого Харківської облконтори "Торгзін" від 3 листопада 1932 р. до облвиконкому зазначалося, що система зосереджувала свою діяльність на мобілізації валюти (ефективної та грошових зарубіжних переказів), золотих монет (царського карбування), побутового золота [7]. 10 грудня 1932 р., коли голодували все сільське і значна частина міського населення України, політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про роботу "Торгзіну", якою передбачалося запровадження в структурі ЦК посади управляючого облконторами та їх заступників, а до номенклатури обкомів залучити директорів великих універмагів і баз [8].

На систему торгзіну покладали не лише надії, а також конкретні планові завдання по вилученню золота й валюти. Тому НК РСІ визнав за необхідність збільшення відповідних магазинів і приймальних пунктів. Кількість осередків торгзіну неухильно зростала саме упродовж 1933 р., коли голод змушував населення масово здавати побутове золото в обмін на борошно (табл. 1).

У жовтні 1933 р. налічувалося 263 магазини, які мали систему дрібних лавок, приймальних пунктів, відділень. Наприклад, Коростенське відділення відкрило осередки в Малині, Овручі, Олевську, Ємільчино, тобто в містах українського Полісся, зв'язаних залізницями.

Кадровий склад системи ВУК "Торгзін" вирізнявся соціальним та національним походженням і малокваліфікованою робочою силою. Упродовж квітня—грудня 1931 р. видавали "продпайок" співробітникам усієї системи торгзіну, тому спостерігався значний наплив "робітників прилавка". Весною 1932 р. Всеукраїнська та харківська контори разом з магазинами налічували 187 штатних працівників, у тому числі 20 членів партії, 9 комсомольців, 54 робітники, 9 висуванців, серед яких з вищою освітою було троє, а середньою — 72 чол. [10] За національним складом "торгзінівські кадри" розподілялися таким чином: 99 — євреїв, 56 — українців, 40 — росіян, двоє — німців, інших національностей — чотири [11]. За півроку діяльності в 1931 р. звільнили 41 % кадрового складу обох контор, а після скасування пайків розпочався самоплив робітників магазинів, баз,

Таблиця 1

Мережа магазинів системи торгзіну в областях УСРР (1933 р.)[9]

Область	1.0I.1933	1.VII.1933	1.VIII.1933
Харківська	14	45	47
Київська	13	55	58
Одеська	14	41	42
Вінницька	11	46	46
Дніпропетровська	9	27	27
Чернігівська	5	20	20
Донецька	6	10	11
Молдавська АСРР	2	5	5
Всього по УСРР	74	249	256

лавок. У 1932 р. загальна кількість працівників, незважаючи на звільнення та плинність, становила 1420 чол., з них вищу освіту мали 32 чол., а решта — "низчу" [12]. Причини звільнення: за "обважування", спекуляцію, крадіжку, прогули, за підробку бухгалтерських документів, "петлюрівське походження", самочинне підвищення цін. Наприклад, касира універмагу № 1 м. Одеси звільнили з роботи за хабар (30 дол.), одержаний від клієнта за розмін купюри в одну тисячу доларів. "Відповідальні працівники" Чернігівської області продали в голодному 1933 р. спекулянтам 3,6 т хліба за інвалюту та золото, а на одержані кошти придбали промтовари для облпартноменклатури [13].

У магазині торгзіну пуд борошна коштував 3 крб 60 коп., а на "чорному ринку" — 150 крб, тому спокуса виявилася надто великою для співробітників облконтор і відповідних державних установ. Директорів магазинів змінювали досить часто, але спекуляція, розкрадання й "обвішування" покупців продовжувалися. 2 червня 1932 р. повернули видачу пайка виключно для "робітників прилавка", котрий мав такий перелік продуктового набору: масло вершкове — 1 кг, копченості — 1 кг, борошно пшеничне — 3 кг, макарони — 2 кг, рис — 1 кг, консерви рибні — 3 банки, оселедці — 1 кг, сир голландський — 1 кг, чай — 0,1 кг, цукор — 1 кг, мило господарче — 1 кг і туалетне — 2 куска [14].

За розпорядженням ВУК "Торгзін" видавали одноразову допомогу для робітників системи, ніби вони голодували подібно українським селянам. Політбюро ЦК КП(б)У звільнило "торговельну номенклатуру системи торгзіну від участі у хлібозаготівельних кампаніях, зосереджуючи їх на виконанні валютного плану. В 1933 р. Вінницька облконтора видала зарплату адміністрації 54 тис., а "робітникам прилавка" — 118 тис., завідуючим лавками —113 тис., учням —7,3 тис. крб, а всього фонд зарплати становив 826 тис. крб [15]. Середня платня директора облконтори сягала 260, заступника — 140, продавця — 94, учня — 55, контролерів на торгбазах — 100, товарознавців — 120, охоронців —113 крб золотом [16]. У 1933 р. налічувалося 3418 службовців ВУК "Торгзін", а фонд їхньої оплати праці становив у Харківській — 1,6 млн, у Дніпропетровській — 839 тис., в Одеській — 879 тис. крб золотом [17]. У 1932—1933 рр. Дніпропетровську облконтору очолював О. С. Фоменко, Київську — С. С. Булавчик, Одеську — С. С. Ушерович, Чернігівську — Є. М. Рудаєв, Донецьку — К. К. Розит, Вінницьку — В. П. Ванаг, Харківську — Ф. П. Зазулинський.

За національним складом серед співробітників облконтор переважали євреї, особливо серед економістів, бухгалтерів і завмагів. Наприклад, у Харківській конторі бухгалтерами працювали Р. М. Азарх, З. Г. Зимилєвич, С. Б. Смилянський, Д. А. Зеленський, Є. А. Альтшулєр [18]. В апараті управління та в магазинах налічувалося 334 чол., з них — 134 євреї [19]. Для працевлаштування національне походження не брали до уваги, а соціальне перевіряли з особливою прискіпливістю, тому що в 1933 р. з роботи звільнили 116 чол. "класово-ворожих елементів" [20]. Для влаштування на роботу до торгзіну вимагали рекомендації двох членів партії та документ про перевірку органами ДПУ. Посилення контролю й відбору співробітників не позбавило зловживань у конторах і магазинах торзіну. Причинами звільнення в червні-липні 1933 р. були: скупка заборних книг, спекуляція, підробка документів, "самозабезпечення без чеків", зарахування продуктів до пайка, привласнення різниці прийнятого від населення золота і зданого до банку, крадіжки, "їли за прилавком продукти", підвищення цін. Багатьох "робітників прилавку" судили, але службові зловживання продовжувалися. Організаційна мережа торгзіну проіснувала до середини листопада 1936 р., коли уряд СРСР прийняв постанову про її ліквідацію [21].

Діяльність системи магазинів і приймальних пунктів дорогоцінних металів, започаткованих для обслуговування іноземців, виявилася джерелом мобілізації інвалютних коштів для держави, а з іншого боку — засобом одержання для населення продуктів харчування на певний термін. Восени 1931 р., коли двері торгзіну відчинили для "совграждан", які пропонували карбованці з більшовицькими лідерами та символами на банкнотах, політичне керівництво запропонувало справді ефективну валюту — золото, срібло, іноземні грошові перекази. Держбанк був зацікавлений у безпосередньому надходженні валюти, позаяк дорогоцінні метали доводилося продавати за міжнародним біржовим курсом, враховуючи той факт, що золото виявилося побутовим (брухт). Грошові та продуктово-речові перекази, які надходили в Україну з багатьох країн світу, по-перше, засвідчували факт поінформованості їхніх громадян про голод в українському селі, по-друге, про зацікавленість радянської держави в отриманні навіть мізерних сум від рідних і знайомих. Валютні перекази потрапляли до адресата через систему торгзіну та Держбанку, тобто через московську контору, а продуктові — через південні порти.

До березня 1932 р. усі перекази в іноземній валюті одержувала виключно Москва, тобто центральне об'єднання торгзіну, а їхні адресати діставали очікувану суму через 2—3 місяці. Належна документація не реєструвалась. Упродовж лютого—квітня 1932 р. у Харкові було одержано 312 продуктових переказів від іноземних родичів на суму 2656 крб, з них 25 % утримали за пересилку [22]. Відрахування за обслуговування з проходженням переказів сягало подекуди 54 % їх початкової вартості. За 1932 р. план надходження валюти не виконали, обсяги якої поквартально зменшувалися, тому в жовтні 1932 р. В. Чубар вимагав від торгзіну максимального зосередження валютних засобів, визнавши план в 2,1 млн інвалютних карбованців мінімальним [23]. За перший квартал 1932 р. надійшло 2,6, другий — 3,6, третій — 3,2 млн, а в четвертому — лише 1,4 млн валютних карбованців саме за переказами [24]. Її надсилали з-за кордону до торгзіну, котрий реалізовував через Держбанк. Фізичні особи, тобто прості люди, одержували спочатку товарні ордери (бони), а згодом — "заборні або товарні книжки". Кожна з них мала контрольний талон разового використання (незначна сума), але користувач, за звичай, купував товар на всю суму, повертаючи в торгзін книжку, не звертаючи увагу на невикористаний талон.

Валюта незначними сумами зосереджувалася в Україні. Так, 8 лютого 1933 р. в листі з Африки на ім'я харків'янина Б. Полякова знайшли 10 шилінгів, а для мешканки м. Охтирки А. Парфьонової надійшов переказ із США сумою в один долар. Іноземна валюта потрапляла в Україну із США, Канади, Африки, Європи, Скандинавії, Китаю хоч і мізерними долями (від 3 доларів до 5 фунтів стерлінгів, від 35 марок до 50 франків), але вони виконували рятівну місію. Для монгольських тугриків видавали заборні книжки та бони на суму лише 100 крб, незалежно від суми переказу [25]. Протягом 1933 р. надійшло переказів лише по лінії Дніпропетровської облконтори на суму 600 тис. крб [26]. Про кількість переказів та обсяги інвалютних надходжень в Україну свідчать дані оперативного звіту ВУК "Торгзін" за 1934 р. (табл. 2).

Отже, найбільше переказів надходило від українців з Америки. Тому чутки про "гітлерівську допомогу голодуючим німцям України", які детально вивчали в політбюро ЦК КП(б)У, судячи з кількості переказів громадян Німеччини, були перебільшені. Держбанк вимагав від системи торгзіну лише іменних переказів. Відтак можна констатувати виключно національну спрямованість допомоги: українці за кордоном рятували

Таблиця 2

Зведені відомості про одержання грошових переказів громадянами УСРР (у торгзінівських карбованцях) [27]

З якої країни	Кількість	Сума
США	184 505	2 303 696
Англія	11 103	135 495
Франція	20 880	307 657
Німеччина	57 405	481 215
Польща	39 769	435 993
Литва	2026	25 737
Китай	3457	49 113
Монголія	635	5575
Палестина	25 227	209 624
Туреччина	1148	20 612
Персія	316	4890
Італія	432	6660
Чехословаччина	1642	19 382
Інших країн	26 887	330 833
Всього	375 432	4 305 482

українських хліборобів, євреї Палестини дбали про євреїв з містечок, німці в Німеччині та США переймалися проблемами німців-колоністів. Заступник наркома зовнішньої торгівлі Л. Германов (Фрумкін), дбаючи про виконання валютного плану, дозволив торгзінівським структурам здійснювати оренду і продаж квартир за валюту в Москві, Ленінграді, Тифлісі, Харкові, Ростові, Києві, Мінську, Вінниці. За валюту продавали лише "совгражданам" — членам житлової кооперації, а іноземцям дозволяли оренду за погодженням з НКВС та Наркоміноземсправ на термін не більше 3-х років [28]. Валюта потрібна була не лише для індустріалізації, а також для підтримки комуністичних і соціалістичних партій. У 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У виділило 60 тис. доларів для фінансування соціалістичної преси і діячів Західної України [29].

Основним джерелом надходження валюти виявилася реалізація закупленого системою торгзіну золота й срібла у населення. Виконання валютного плану вважалося важливим політико-економічним завданням подібно хлібозаготівельним. Вилучений насильно хліб в українських селян запропонували купувати в магазинах торгзіну в обмін на обрядово-побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети "царського карбування". Золото почали приймати в січні 1932 р., тому магазини торгзіну фактично перестали обслуговувати іноземців з-за величезних "голодних черг". Пробу золота визначали "на око", яке надходило від населення досить активно саме в голодні 1932—1933 рр. Так, протягом січня 1932 р. лише два приймальні пункти системи торгзіну одержали 17 кг, за лютий — 96 кг, березень — 141 кг, за квітень — 120 кг золота (брухту) [30], тобто обрядових речей і предметів українських селян.

Наплив населення до системи торгзіну виявився колосальним, тому виникла потреба в розширенні мережі пунктів закупівлі золота. За день доводилося приймати до 800 грам, тому що в чергах перебувало сотні людей. Здатчик одержував бони, квитанцію, ордер, в яких вписувалися вага прийнятого золота та відповідна сума товару в торгзінівських карбованцях. Приймали золото за пробою 56, а записували й розраховували за 48 пробою, тому з'являвся лишок. У деяких приймальних пунктах за день проходило 400—450 чол., які здавали обручки, сережки й інші золоті предмети, оздоблені коштовними "камінцями". Але голодні люди забували про них, думаючи про якнайшвидшу реалізацію золотих речей на борошно і хліб. Прийомщики, а ними, зазвичай, були колишні ювеліри, крім продовольчого пайка, мали так званий "припек" — різницю між прийнятим у населення та зданим до банку золотом. Він пересічно становив 2—3 грами на 1000 грам зданого дорогоцінного металу. За січень—квітень 1932 р. "припек" досяг 2,3 кг від 374 кг заготовленого скупниками побутово-обрядового золота [31]. Досить часто траплялися випадки зловмисного фальшування фінансових документів, відтак "золото

(брухт)" залишалося в кишенях прийомщиків, які вихвалялися тим, що мають "закусити і випити".

У містах, крім голодних дітей, які вимагали хліба, зосереджувалися "величезні і потворні" черги дорослих, можливо, їхніх батьків, які прагнули щонайшвидше реалізувати весільну обручку на пуд борошна. В Харкові за вересень — початок жовтня 1932 р. до приймальних пунктів надійшло 380 кг побутового золота, хоча планом передбачалося "заготовити" 920 кг [32], ніби йшлося про щось другорядне. Обсяги "золотодобування" фіморгани планували в інвалютних карбованцях, які для сучасного читача є маловиразною одиницею виміру, а фізичні дані залишаються більш показовими і сталими. Однак, враховуючи досвід хлібозаготівель, уряд встановлював подекадний, помісячний, поквартальний і щорічний план мобілізації валюти, основним джерелом надходження якої до державної казни виявилось обрядово-побутове золото та срібло населення, приреченого на голодну смерть.

Для того, щоб з'ясувати фізичний зміст реалізованого золота і срібла в інвалютних карбованцях, необхідно знати ціну одного грама дорогоцінних металів, яку виставляли скупщики системи торгзіну, а також ціни світового ринку. Перша половина золото-срібних операцій 1932 р. відбувалася хаотично, але колосальна пропозиція дорогоцінних металів від населення та світові ціни на них зумовили власну цінову політику. В грудні 1932 р. за грам срібла (брухту) 84 проби давали 1 крб 25 коп., а так зване "банківське срібло", тобто монети старого карбування, коштували: від 1 крб 15 коп. до 1 крб 30 коп. В одному карбованці старого зразка містилося 18 грам срібла, а його лігатурна вага мала 20 грам. Монети від 10 до 50 коп. мали 1,8—9 грам срібла. На Нью-Йоркській біржі за 1 грам срібла давали 1 крб 80 коп., відтак 1 карбованець старого карбування, куплений за 1 крб 30 коп. у голодних людей, давав торгзіну серйозний прибуток [33]. Торгзін платив за срібло значно менше світових цін, тому що ціна срібла порівняно з дореволюційними роками зменшилася втричі, що, власне, спонукало населення здавати саме золото. В Нью-Йорку за 1 кг срібла платили 17 крб, а за 1 кг золота — 1300 крб [34]. Тому валютні плани, враховуючи світові ціни, можна відчути на "вагу золота", а сума мобілізованої у такий спосіб валюти, якщо розділити її подушно серед померлих від голоду українських хліборобів, засвідчує ціну їхнього життя в грамах золота. Вся система торгзіну нагадувала жахливий аукціон, на терезах якого зважували життя і смерть, тому що декілька золотих грамів від нагрудного хреста чи шлюбної обручки не вистачило б родині селянина, яка нестерпно голодувала упродовж двадцяти місяців.

Валютні надходження від скупки золота, яка розпочалася в січні 1932 р., лише за даними двох приймальних пунктів м. Харкова, досягли в квітні 1932 р. 294 тис. крб [35]. ВУК "Торгзін" визначила тоді валютний план 16,7 млн крб, а УЕН при РНК УСРР збільшила його до 18,5 млн крб, хоча фактично виконали 59,3 % планового завдання, тобто "мобілізували" 10,9 млн крб [36]. За виконанням валютного плану спостерігали в політбюро ЦК КП(б)У. Так, 10 грудня 1932 р. ВУК "Торгзін" одержала від ЦК КП(б)У "до виконання план мобілізації золота й інвалютних ресурсів на 1933 р. у сумі 35 млн крб." [37] Сам Постишев у липні 1933 р. заборонив використовувати співробітників торгзіну на хлібозаготівлях, тому що "мобілізація валюти" вважалася важливим державним завданням. Спочатку масово і насильно позбавляли селян хліба, а потім змушували викуповувати його в обмін на золото.

План в 35 млн. крб засвідчив лише революційне бажання більшовиків швидко одержати валюту, щоб за неї придбати іноземну сільгосптехніку й

обладнання для перших "велетнів сталінських п'ятирічок". Темпи помісячного виконання плану валютонадходження свідчили про нереальність методів форсування. В січні 1932 р. надійшло 537 тис., у лютому — 816 тис., у березні — 1,1 млн, у квітні — 1,2 млн, в травні — 1,3 млн крб [38]. Основне навантаження припадало на контори в Одесі, Києві, Харкові (9 млн крб), а після збільшення плану "золотозаготівель" Всеукраїнською конторою до 16,7 млн крб. його "розверстали" по інших містах — Вінниця, Дніпропетровськ [39].

Невиконання плану надходження золота до торгзіну вважалося невиконанням "партійних завдань" з відповідними наслідками. Про джерела надходження валюти та її сумарне вираження свідчать наступні дані: (табл. 3)

Ефективна валюта, тобто грошові та продуктові перекази, валютнообмінні операції інтуристів, посідала вагоме місце серед джерел надходження, але основними залишалися золотомонети та золото(брухт), скуплені системою торгзіну в населення. В Одесі та Харкові питома вага надходження валюти від реалізації обрядово-побутового золота сягала 44—47 %, що значно вище всієї загальносоюзної системи торгзіну. Золотомонети становили 14,4 %, а золото (брухт) — 35,8 % загального валютного плану, тобто торгівля селянським хлібом за "валютні цінності" виявилася досить ефективним засобом мобілізації коштів. Виконання плану скупки побутового золота припадає на зимово-весняні місяці 1932 р., тобто найтрагічніші в роки голодомору, а влітку вдалося досягти лише 65 % завдання [41]. Отже, золота амплітуда заготівель залежала і від масштабності голоду.

Золотозаготівлі 1933 р. вирізнялися від попереднього року обсягами і темпами. План накопичення валютних цінностей голодного лихоліття сягнув 122 млн крб, з них для ВУК "Торгзіну" — 28 млн крб, для Московської контори — 29 млн крб. За джерелами надходження валютний план розподілили таким чином: побутове золото становило 26 млн крб, золотомонети — 22 млн крб, срібло — 40 млн крб, грошові перекази 14 млн крб, а решту (портові операції тощо [42]) за перший квартал 1933 р. планували "стягнути" 32,2 млн інвалютних крб, тому "розверстали" план по облконторах: для Північного Кавказу — 300 тис., для Москви — 7 млн, для Харкова — 2,4 млн, для Києва — 2,5 млн, для Вінниці — 1 млн, для Дніпропетровська — 1,1 млн, для Маріуполя — 250 тис., для Всемолдавської контори торгзіну — 50 тис. крб [43].

У 1931 р. через систему торгзіну надійшло 6 млн крб, в 1932 р. — 49,2 млн крб, в 1933 р. — 106,3 млн крб, але саме упродовж голодного року 75,2 % всіх надходжень становили дорогоцінні метали — золото, срібло, монети. Срібло почали приймати лише з грудня 1932 р., проте придбали

Таблиця 3

Виконання валютного плану конторами торгзіну за I—III кв. 1932 р. в УСРР (тис. крб) [40]

Валютні цінності	Одеса	Харків	Київ	Дніпропетровськ	Маріуполь	Вінниця
Ефективна валюта	462,3	860,6	546,7	109,8	35,6	183,5
Золотомонети старого карбування	197,0	623,0	232,8	88,1	28,8	56,0
Золото обрядове (брухт)	586,5	908,8	375,7	188,3	103,7	123,7
Зовнішньоекономічні операції	514,1	813,3	418,3	108,9	19,5	358,0
Разом	1759,9	3205,7	1573,9	495,1	187,6	721,2

його на суму 23 млн крб або 21,6 % всієї реалізації інвалюти системою торгзіну [44]. Так, золото (брухт) дорівнювало 36—38 %, золоті монети старого карбування — 15—18 % від загальної суми валютних надходжень, які залишалися ключовими джерелами валютної мобілізації. Надходження золота в 1933 р. в 2 рази з лишком перевищило показники 1932 р., тому що основним постачальником золотих монет стали саме селяни [45]. За грам їхнього золота платили 1 крб 29 коп., а за грам срібла — 1 крб 4 коп. В 1933 р. торгзін "працював" головним чином з сільським населенням, котре вичерпало резерви побутового золота, якого було обмаль, і почало віддавати золоті монети. Внутрішні джерела надходження інвалюти дали 86 млн крб, а так звана ефективна валюта — 20 млн крб від загальної суми 1933 р. [46] За весь час діяльності системи торгзіну "найсприятливішими" виявилися саме 1932—1933 рр., тобто період голодомору, коли золото від селян потекло до приймальних пунктів обласних контор та районних відділень ВУК "Торгзін". Організатори системи торгзіну, а до них слід віднести ЦК ВКП(б), Наркомзовнішторг та Держбанк, прагнули витворити механізм надходження інвалюти саме з-за кордону, але зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення. Найефективнішим стимулом мобілізації валюти виявилася карткова система продовольчого забезпечення, скасування централізованого постачання населення районних центрів та невеликих міст, позбавлення карток деяких соціально-професійних груп, насильне вилучення сільськогосподарської продукції в селян та її реалізація за золото через систему спецмагазинів.

Населення, особливо в містах, мало на руках "живу валюту", але приховувало її, налякане арештами ДПУ, тому віддавало перевагу золоту та сріблу. Його рятівний наплив виявився справді вагомим (табл. 4).

Подвоєння кількісних показників в 1933 р. порівняно з попереднім відбулося "завдяки" колосальному надходженню селянського обрядово-побутового золота та "підвальних заощаджень" — золотих монет "царського карбування". За дев'ять місяців 1933 р. ВУК "Торгзін" намагалася виконати встановлену для неї суму валютного плану, але досягнути вдалося лише 20,8 млн крб (табл. 5).

В червні 1933 р. Україна одержала черговий план валютних надходжень на 1934 р. загальною сумою 22 млн крб, яка, на переконання уповноваженого Наркомзовнішторгу в Україні Каттеля, була "напевно недосяжна". В четвертому кварталі 1933 р. "заготовили" 4,3 млн інвалютних крб, а в наступному році майже вдвічі менше. Загалом, враховуючи суму четвертого кварталу, в 1933 р. вдалося "видобути" шляхом скупки побутового золота та срібла 24,7 млн крб валютних цінностей, тобто 88,3 % планового завдання [49]. Врожайний на селянське золото 1933 р. істотно вирізнявся від "заможного" 1934 р. Значно зменшилася питома вага золотонадходження на приймальні пункти (табл. 6).Зменшення кількості золота в приймаль-

Таблиця 4

Вартісне та вагове надходження дорогоцінних металів через систему торгзіну [47]

Назва дорогоцінного металу	1932		1933	
	у млн крб	у тоннах	у млн крб	у тоннах
Золото (брухт, монети)	26,8	21,0	58,0	44,9
Срібло	0,3	18,5	22,9	1420,5
Брухт	0,2	17,0	19,8	1246,9
Банківське	0,1	1,2	2,1	137,6
Розмінне	0,0	0,3	1,0	36,0

них пунктах торгзіну спостерігалося вже восени 1933 р., коли відсоток хлібозаготівель в колгоспах відповідав нормам хлібофуражного балансу, а колгоспники одержали натуральний аванс на трудодні. За вересень—жовтень 1933 р. периферія торгзіну дала 37,5 %, а 62,5 % валютних надходжень припадало на облконтори, враховуючи навіть той факт, що в областях зосереджувалося 84 пункти, а на місцях — 176 осередків торгзінівської системи [51]. Селяни, котрі дожили літа, по-перше, вичерпали свої золоторесурси, яких було обмаль, по-друге, зелень, врожайний рік подарували надію на порятунок. Керівник Чернігівської облконтори торгзіну Фесюк в листі від 31 серпня 1933 р. до управління дорогоцінними металами Держбанку передає обставини вщухання селянського золотого дощу: "Починаючи з 1-го серпня, ми мали в області різке зниження надходжень валютних цінностей, куплених через торгзін. Якщо в червні ми мали пересічно на кожну декаду по 160 тис. крб, то за першу декаду серпня ми мали всього лише 78 тис. крб, менше 50 % однієї липневої декади. Таке різке зниження пояснюється головним чином зменшенням потреб населення в продуктах харчування у зв'язку з появою овочів та хліба нового врожаю" [52]. Він запропонував продавати через систему торгзіну картоплю, особливо в містах, тому що держава офіційно скасувала право торгівлі нею до 15 жовтня, відтак міське населення змушено було б купувати її за золото та срібло. Отже, у голодний 1933 р. селяни розлучилися назавжди з сімейними реліквіями золото-срібного гатунку, з монетами срібного та золотого змісту, придбаних до революції чи за роки непу, щоб врятуватися від голодомору.

Восени 1933 р., коли крива золотонадходжень почала падати, держава дозволила скупку діамантів в трьох містах — Москві, Ленінграді, Харкові.

Таблиця 5

Поквартальне виконання плану надходження валюти та валютних цінностей за 1933 р. (в тис. крб) [48]

Облконтори	I кв.	II кв.	III кв.	За I—III кв.
Харківська	1429,2	1697,2	1062,8	4189,2
Київська	1589,6	1954,9	1436,4	4980,9
Одеська	1437,0	1709,1	1089,0	4235,1
Вінницька	843,7	1307,9	1450,0	3155,0
Дніпропетровська	657,7	848,8	1050	1967,3
Чернігівська	240,0	505,1	282,7	1027,8
Донецька	352,8	467,4	270,3	1090,5
МАСРР	37,4	108,0	42,0	188,0
УСРР	6587,4	8599	5647,9	20834,3

Таблиця 6

Питома вага валюти та валютних цінностей системи торгзіну УСРР в 1933—1934 рр. [50]

Валютні цінності	1933		1934	
	в тис. крб.	в % до загалу	в тис. крб.	в % до загалу
Золото	10760,0	43,5	3769,4	27,2
Срібло	4415,1	17,9	3145,0	22,8
Інвалюта	2469,0	10	1344,3	9,8
Перекази	6493,3	25,5	4584,0	33,2
Діаманти	31,0	0,1	203,4	1,5
Портторгівля	753,4	3,0	764,0	5,5
Разом	24893,8	100	16040,7	100

Ціни на діаманти були відносно високими, якщо порівнювати з цінами на обрядово-побутове золото. За один карат діаманта, що мав фізичні дефекти, торгзінівські "фахівці" давали 12—25 крб, якщо вони виявилися круглими, а за продовгуваті — 15—35 крб [53]. Чим важчим був діамант, тим вищою була ціна. Чисті діаманти коштували від 130 до 260 крб за карат [54]. Їх відвозила до Держбанку не служба фельдзв'язку НКВС, а Наркомату зв'язку, що відправляв вантаж зі штемпелем — "особливого значення". Власниками фамільних діамантів було міське населення, яке замовляло їх за кордоном задовго до революції 1917 р., а також вклало всі свої збереження в дорогоцінні камінці в роки більшовицької націоналізації промисловості. За чотири місяці "діамантових операцій" на рахунок торгзіну надійшло 600 тис. крб, з них 243 тис. крб було реалізовано за кордоном. На початку 1934 р. "діамантова бригада" торгзіну одержала 13 тис. крб премії за успішну торгівлю "коштовними камінцями" [55].

З метою "видобутку" іноземної валюти було засновано Всесоюзне об'єднання для експорту ("Антикваріат"). В 1932 р. за кордон відправили різних творів мистецтва, старовинних коштовностей вартістю 2,6 млн крб, а в 1933 р. — 3,2 млн крб [56]. Вони зосереджувалися переважно в Німеччині, хоча серед країн-споживачів антикваріату з СРСР були й Англія, Франція, США, Швеція, Голландія, Фінляндія, Італія, Австрія, Данія, Польща, Чехословаччина та ін.

Політика заготівель хліба і золота, основним чинником яких стала торгівля борошном за валюту, мала єдину мету — мобілізацію валютних цінностей. Селяни, одержавши в приймальних пунктах квитанції, ордери, бони, поспішали до магазинів торгзіну. Наявність біля них величезних черг свідчила про "отоварювання" бонів чи ордерів за курсом торгзінівського карбованця (один до 55 звичайних). В обмін на золото купували переважно борошно, крупу, цукор, жири. Борошно відпускали тарою один пуд 20 фунтів. НК РСІ, обстеживши діяльність торгзіну, зробив у звіті такий висновок: "Коли немає борошна та круп — немає черг" [57]. Існувала таємна інструкція: "Не давати обіцянок покупцям на швидке одержання цих продуктів" [58]. В магазинах накопичувалася велика кількість "не отоварених квитанцій". Так, у Харкові в грудні 1932 р. торгзін заборгував покупцям продуктів на 76 тис. крб лише за ордерами грошових переказів, а по золоту(брухту) 15 тис. крб, тобто вони не одержали жаданого хліба [59]. "Принесла селянка хрест та сережки, — повідомлялося в акті перевірки роботи Донецької облконтори торгзіну, — проте у нас часто не буває борошна, а громадянка, якій довелося повернути золото, напевно, сподівалася купити борошна, але коли згодом борошна не виявилося, вона навмисно зчинила такий галас, щоб їй повернули золото. Вона заявила, що за її золото дали менше, ніж треба, тобто оцінили золото менше вартості" [60]. Таких випадків, як свідчать акти перевірок системи торгзіну, було безліч. Сумнозвісний "припек", котрий одержували скупщики від різниці прийнятого та зданого в банк золота, коштував життя сотням українських селян, які, не дочекавшись хліба, поверталися додому. Отримавши в приймальному пункті квитанцію за продане торгзіну золото, його власник мав одержати в магазині продукти через три дні, а доводилося чекати тижнями. Велика затримка спостерігалася з грошовими переказами, які надходили з-за кордону через Москву. Траплялися "випадки", коли в чеках, замість цифри 23 кг, виявляли 0,3 кг, тобто працівники прилавка просто нахабно і цинічно викрадали селянське обрядове золото.

Політику ціноутворення визначала Москва, тобто Всесоюзне об'єднання "Торгзін". Так, борошно в магазині торгзіну коштувало 25 коп. зо-

лотом за кілограм (на ринкові 7—9 крб); пшона — 12 коп. (4—5 крб). В магазинах був великий вибір одягу, текстилю, посуду, "колоніальних товарів" (цитрусових, чаю). В один з магазинів навіть завезли чашки "з видом на Кремль", але ні кремлівські вежі, ні гумові галоши, ні чай не вабили селян, які вимагали виключно борошна, круп, солі. Продовольча група товару, реалізованого в першому кварталі 1932 р. торгзіном, становила 72 %, а восени того ж року — вже 89 % від загального обсягу товарообороту [61]. В червні—серпні 1932 р., коли голод набрав масового характеру, вся українська мережа торгзіну "сиділа без борошна, круп, жирів", реалізувавши різного товару на суму 4,9 млн крб [62]. Тоді селянам пропонували тульські самовари замість хліба. 14 січня 1933 р. Всесоюзне об'єднання "Союзмука" інформувало НК РСІ про відвантаження для системи ВУК "Торгзін" 9487 т борошна, в тому числі до Одеси — 1246, до Артемівська — 141, до Харкова — 3490, Дніпропетровська — 719, до Києва — 1040, тобто 5641 т, а решту мали ще надіслати [63]. Тонна борошна коштувала від 160 до 370 крб, тому будь-яка селянська родина не мала "золотоможливості" на її придбання в магазині торгзіну. Влітку 1932 р. повинні були завезти 25000 т борошна, а завезли лише 18600 т, якого виявилося замало. В першому кварталі 1933 р. продовольчі товари в магазинах торгзіну становили 94 % їхнього товарообороту, а протягом всього року — 92 % [64], тобто виразно позначився вплив голоду в Україні. Характерне для системи торгзіну "затоварювання" магазинів та складів стосувалося чоловічого взуття, одягу. Вони виявилися не потрібними для голодних українських хліборобів, а для померлих тим паче, бо їх закопували без переодягнення та здійснення відповідного християнського обряду поховань.

Назва "торгзін" втратила свій початковий сенс, тому що черги голодних і оскаженілих від голодного психозу українських селян та містечкової людності "відбили" всяке бажання в іноземців на відвідування магазину. "Незважаючи на те, що ми ніби повинні були мати справу з іноземцями, про що засвідчує назва "Торгсин", — зазначалося в одному з актів перевірки НК РСІ весною 1932 р., — а насправді виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян" [65].

Постачанням іноземних робітників та інженерів, які працювали на будівництві промислових об'єктів в 1932—1933 рр., в Україні займалася система "Інснаб", яка підпорядковувалася Народному комісаріату постачання УСРР. Влітку 1933 р. в Україні працювало 490 зарубіжних спеціалістів, 509 кваліфікованих робітників, 219 осіб допоміжного персоналу та 4524 члени їхніх сімей [66]. Вони були очевидцями "голодних черг" опухлих українських селян, але вимагали від співробітників "Інснабу" не хліба, а швейцарського сиру, кави, вершків, білого хліба, молока, фруктів, овочів. Зокрема, 29 іноземних фахівців, які працювали в Кривому Розі, просили саме білого хліба, "тому що від чорного хліба трапляється багато захворювань" [67]. Серед клієнтів магазинів закритого типу системи "Інснаб" були громадяни Австрії, Німеччини, Італії, Швеції, Фінляндії, США, Польщі, Канади, Голландії, а за фахом — інженери, фізики, хіміки-коксовики тощо. Вони не лише допомагали споруджувати різні технологічні лінії безпосередньо на металургійних заводах гірничопромислового району України, а також були консультантами і співробітниками наукових установ. Грошові перекази, які надходили з-за кордону, адресувалися переважно іноземним фахівцям. Німецькі робітники, споруджуючи завод "Плуг та молот" в Миколаєві, звернулися з листом до ЦК ВКП(б) 28 березня 1932 р. про дозвіл отримувати одяг та продукти з Німеччини. Відповідь надійшла одразу: "Даючи іноземцям подібний дозвіл, згодом можна було б

прочитати за кордоном в соціал-фашистських газетах: "Харчі та інші предмети першої необхідності отримували з-за кордону, щоб не терпіти голоду та зубожіння, з цього видно, як живуть російські робітники" [68]. Якщо в "інконтингенту" чорний хліб викликав хворобу, то в українських селах помирали мільйони селян від абсолютної відсутності будь-якого хліба та їстівного. Навіть придбавши в торгзінах хліб, віддавши золотий нагрудний хрест чи обручку, селяни не могли скористатися ним, тому що їх арештовували біля магазинів органи ДПУ. Тих селян, які здавали до приймальних пунктів золоті монети, затримували одразу. Чекісти вимагали списки "золотоздавачів" з адресами та прізвищами [69]. Директорів торгзінівських магазинів зобов'язували переказувати валютні цінності у фонд індустріалізації. Випадки подібних арештів траплялися в Києві, Чернігові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі. На час арешту черги швидко зникали, а серед селян, як зазначалося в рапорті Всесоюзного об'єднання торгзін наркому фінансів Г. Ф. Гриньку в жовтні 1932 р., запанувала думка: "Торгзін — ловушка для здатчиків золота". В арештованих забирали квитанцію на одержання товару, а селян відпускали з порожніми торбами до голодних дітей. Вилучене у них золото "переплавляли" на валюту, залишали для зубопротезної промисловості, хоча і вона з грудня 1932 р. почала переходити на сталеві "жувальні" конструкції. В 1932 р. Москва використала на зубопротезування 15 213 кг золота, а в січні 1933 р. — 3757 кг [70].

Таким чином, система торгзіну була орієнтована з початку свого заснування в 1930 р. на обслуговування іноземних громадян (туристів, фахівців, торгфлотівців різних країн). Упродовж 1932—1933 рр. вона зосередилася переважно на мобілізації валютних цінностей (обрядово-побутового золота, срібла, діамантів, антикваріату, монет дореволюційного карбування) в межах СРСР. Викачка хліба і золота відбувалися одночасно. Держава, насильно позбавивши селян хліба, запропонувала купувати його за валюту та золото через систему торгзіну. Хлібозаготівлі та золотозаготівлі відбувалися за принципом рознарядки, які вирізнялися небувалим цинізмом та зухвальством конкретних виконавців цього ганебного для нормальних країн дійства. Селяни здавали золото виключно в обмін на борошно та крупу, а продовольчі товари сягали 91—94 % товарообороту торгзінівської системи магазинів. Сума залученої через систему торгзіну валюти перевищувала вартість імпортного обладнання для 10 "велетнів" перших сталінських п'ятирічок: Горьківського автозаводу, Сталінградського, Челябінського та Харківського тракторних заводів, Уралмашу, Кузнецькбуду, Магнітбуду, Дніпрогесу. Обладнання Дніпрельстану коштувало 31 млн валютних крб, а для ХТЗ —15,3 млн крб [71]. Відтак на їх спорудження вистачило саме валютних коштів ВУК "Торгзін", вилучених в 1932 р. (13,8 млн крб) та в 1933 р. (24,8 млн крб). Золота ціна життя, яку селяни сплатили власним побутовим золотом та сріблом (обручки, хрести, золотомонети, дореволюційні нагороди, сервізний посуд) в обмін на їхній хліб, якщо взяти до уваги 25 млн валютних крб, виручених українським торгзіном в 1933 р., та близько 5 млн померлих, дорівнювала 5 інвалютним "рублям". За них можна було б придбати менше пуда борошна в магазині торгзіну. Дешево коштувало життя українських хліборобів...

[1] О с о к и н а Е. А. За зеркальной дверью торгсина // Отечественная история. — 1995. — № 2. — С. 86.

[2] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 2—3.

[3] Там само. — Арк. 12.

[4] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 175, арк. 8.
[5] Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 88.
[6] Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.
[7] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 88.
[8] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 340, арк. 34.
[9] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 56.
[10] Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 6.
[11] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 7.
[12] Там само. — Спр. 71, арк. 71.
[13] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 286, арк. 87—88.
[14] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 3, арк. 16.
[15] Там само. — Спр. 19, арк. 2.
[16] Там само. — Арк. 9.
[17] Там само. — Арк. 21.
[18] Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 40—43.
[19] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 88.
[20] Там само. — Спр. 5, арк. 7.
[21] Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1936. — 17 листопада.
[22] ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 8.
[23] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 4, арк. 23.
[24] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 34.
[25] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 9, арк. 10.
[26] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 173, арк. 8.
[27] Там само. — Спр. 33, арк. 7.
[28] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 13, арк. 40.
[29] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 133.
[30] Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 11.
[31] Там само.
[32] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 79.
[33] Российский государственный архив экономики (РГАЭ). — Ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 177.
[34] Там само. — Спр. 78, арк. 143.
[35] ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 365, арк. 8.
[36] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 3—12.
[37] ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 238, арк. 153.
[38] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 11—12.
[39] Там само. — Ф, 539, оп. 17, спр. 366, арк. 7.
[40] РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 66, арк. 174.
[41] Там само. — Арк. 122.
[42] Там само. — Арк. 190.
[43] Там само. — Арк. 178.
[44] РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 27.
[45] Там само. — Арк. 28.
[46] Там само.
[47] Там само. — Арк. 27.
[48] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 51.
[49] Там само. — Спр. 64, арк. 2.
[50] Там само. — Спр. 33, арк. 137.
[51] Там само. — Спр. 168, арк. 1—2.
[52] РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 78, арк. 181.
[53] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 12, арк. 67.
[54] РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 27.
[55] ЦДАВО України. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 152, арк. 17.
[56] РГАЭ. — Ф. 413, оп. 13, спр. 633, арк. 8, 22.
[57] ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 366, арк. 16.
[58] ДАХО. — Ф. 4640, оп. 13, спр. 3, арк. 4.
[59] Там само. — Спр. 4, арк. 14.
[60] ЦДАВО України. — Ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 25.
[61] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 168, арк. 10.
[62] Там само.
[63] Там само. — Ф. 539, оп. 11, спр. 648, арк. 11.
[64] Там само. — Ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 11.
[65] Там само. — Ф. 539, оп. 17, спр. 367, арк. 319—320.

[66] Там само. — Ф. 812, оп. 1, спр. 812, арк. 1—2.
[67] Там само. — Спр. 68, арк. 9.
[68] Там само. — Арк. 1.
[69] РГАЭ. — Ф. 4333, оп. 1, спр. 148, арк. 28.
[70] Там само. — Спр. 78, арк. 138.
[71] О с о к и н а Е. А. Назв. праця. — С. 101.